

ΤΡΙΑ ΙΔΙΟΓΡΑΦΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΟΥ ΝΟΤΑΡΙΟΥ ΘΗΒΩΝ (16ος αἰών) ΜΑΝΟΥΗΛ ΜΑΛΑΞΟΥ

ΚΑΙ Η ΕΚ ΤΗΣ ΒΑΤΙΚΑΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΔΙΕΛΕΥΣΙΣ ΤΟΥ*

ΥΠΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Σ. ΜΑΡΚΟΥ

1. Ἐν ἔτει 1935 ὁ Δ. Γκίνης ἐδημοσίευσε¹ δείγμα γραφῆς τοῦ Μανουήλ Μαλαξοῦ, βασιζόμενος εἰς τὰς πληροφορίες τῶν M. Crusius² καὶ St. Gerlach³, κατὰ τὰς ὁποίας ὁ ἐν λόγῳ Μαν. Μαλαξὸς (ἐφεξῆς M.),⁴ νοτάριος ποτὲ Θηβῶν, εἶχε γρά-

* Ἡ παροῦσα δημοσίευσις τῶν ἀνεκδότων μέχρι τοῦδε ἐγγράφων τούτων γίνεται κατόπιν ἀδείας τοῦ διευθυντοῦ τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης αἰδεσιμωτάτου πατρὸς καὶ καθηγητοῦ Alfonso Stickler. Ὁ γράφων ἀπευθίνει πρὸς τὸν αἰδ. π. Stickler διὰ τὴν ἄδειαν ταύτην, ὡς καὶ εἰς τὸν σεβασμιώτατον καθηγητὴν Paul Canart, διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν πολύτιμον ἀρωγὴν, εὐγνώμονα εὐχαριστίαν.

1. Βλ. Δ. Γκίνης, Ἡ εἰς «φράσιν κοινὴν» παράφρασις τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ, Ἑλληνικά, Τόμος Η', τ. 1, Ἀθῆναι, 1935, σελ. 41 ἐπ.

2. Βλ. M. Crusius, *Turcograeciae, Basileae*, ἀν. χρ., σελ. 185: «*Annotationes M. Crusii, ... Constantinopoleos historiam. Manuscripto meo libro, manu D. Gerlachis ab initio inscriptum est. Historia Patriarcharum τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ab urbis occupatione: jussu et sumptibus carissimi viri, d. Martini Crusii, Constantinopoli 3. taleris empta per Stephanum Gerlachium, Anno 1578. martii die 6. Malaxo autem, qui hunc librum descripsit, tantum ex Gerlachio cognomi...*»

3. Βλ. St. Gerlach, *Türkisches Tagebuch*, Frankfurt, 1674, σελ. 448, ὑπὸ χρονολογίαν 21 Ἰανουαρίου 1578, ἀναφέρει ὅτι ἔδωσε εἰς τὸν M. Μαλαξὸν τρία τάλληρα πρὸς σύνταξιν τῆς Πατριαρχικῆς Ἱστορίας χάριν τοῦ M. Crusius.

4. Διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἔργον τοῦ Μανουήλ Μαλαξοῦ, ἐκ Ναυπλίου, ἐκτὸς τῶν ἄλλων Βλ. καὶ C. E. Zachariae, *Historiae juris graecoromani delineatio, Cum appendice ineditorum*, Heidelberg, 1839, § 55· τοῦ ἰδίου, *Die Handbücher d. griech. Rechts*, Mémoires de l'Acad. des Sciences de St. Petersburg, 7e série, τ. 28, ἀρ. 7, σελ. 3· C. W. C. Heimbach, *Griechisch - römisches Recht...*, Ersch - Gruber Allgemeine Encyclopädie d. Wissenschaften u. Künste, τ. 86, σελ. 87· Α. Σγούτσας, *Νομοκάνων Μιχαήλ (sic) Μαλαξοῦ*, Θέμις, τ. 7 (1856), σελ. 165 - 246· Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθῆναι, 1868, σελ. 184 ἐπ... E. Legrand, *Bibliographie Hellénique... aux XVe - XVIe*

ψει, κατὰ παραγγελίαν τοῦ δευτέρου (Gerlach) κατὰ τὰ ἔτη 1577 - 1578 ἐν Κωνσταντινουπόλει μίαν «Πατριαρχικὴν Ἱστορίαν»⁵ τῆς ὁποίας τὸ κείμενον, ὑπολαμβανόμενον ἀπὸ τοὺς πληροφοριοδότας ὡς «ιδιόχειρον» τοῦ συγγραφέως, περιέχεται εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν Μβ 18 χειρόγραφον εἰς ἑλληνικὴν κώδικα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Tübingen, ἐξ οὗ ἐλήφθη τὸ δημοσιευθὲν «δεῖγμα γραφῆς». Οὕτως ὁ γραφικὸς χαρακτήρ τοῦ Μ., ὡς στοιχεῖον ἀναγνωρίσεως τῆς πατρότητος

siècles, τ. 1, Paris, 1885, σελ. 305 ἐπ.· K. K r u m b a c h e r, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, Πα. ἔκδοσις, München, 1897, σελ. 79· Χρ. Α. Παπαδόπουλος, *Περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς χρονολογίας τοῦ 15 αἰῶνος*, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, 9, 1912, σελ. 410 - 432, 433 - 454· Κ. Δυοβουνιώτης, Ὁ νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, Ἀθῆναι, 1916· Ξ. Σιδερίδης, *Περὶ τινος ἀντιγράφου τοῦ νομοκάνονος τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ*, *Περιοδικὸν Ἑλλ. Φιλολ. Συλλόγου Κων/λεως*, τ. 30 (1908), σελ. 182 - 205· F. H. Marshall, *The Chronicle of Manuel Malaxos*, *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher*, 5 (1926/27), σελ. 10 - 28· L. Petit, *Malaxos Manuel*, *Dictionnaire de Théologie Catholique*, Tome 9ème, Deuxième partie (Mabillon - Marletta), Paris, 1927, σελ. 1764 - 1765· Δ. Γκίνης, *Ἐπὶ τοῦ νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ*, Ἑλληνικά, τ. 7 (1934) σελ. 99 - 103· Δ. Γκίνης, Ὁ νομοκάνων τοῦ Μαλαξοῦ ὡς πηγὴ δικαίου τοῦ μετὰ τὴν ἄλωσιν Ἑλληνισμοῦ, *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 113, 1938, σελ. 395 - 401· τοῦ αὐτοῦ, *Διορθώσεις εἰς τὴν Ἐξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ*, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Τόμος ΙΔ', Ἀθῆναι, 1938, σελ. 306-309· St. Berchet, *I riflessi del diritto canonico bizantino dopo la caduta di Costantinopoli sul diritto canonico romeno*, *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, Roma, 1939, vol. I, σελ. 586 - 598· P. I. Zepos, *Greek Law*, Athens, 1949, σελ. 40 ἐπ.· Ι. Βισβίτζης, *Τὸ πρόβλημα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ δικαίου*, Ἐπετηρὶς Ἀρχ. Ἱστ. Ἑλλ. Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1955, σελ. 131 - 153· G. Moravcsik, *Byzantinoturcica, I., Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Turkvölker*, Berlin, 1958, σελ. 412-414· Δ. Γκίνης, *Κείμενα βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου εἰς χειρογράφους ἐν Ἑλλάδι κώδικας*, Ἀθῆναι, 1963, σελ. 19· Γ. Πετρόπουλος, *Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*, Β' ἔκδοσις, Ἀθῆναι, 1963, σελ. 296 ἐπ.· Α. Χριστοφιλόπουλος, *Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον*, Β' ἔκδοσις, Ἀθῆναι, 1965, σελ. 63-64· Δ. Γκίνης, *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ δικαίου*, *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 26, Ἀθῆναι, 1966, σελ. 54-55 (βιβλιοκριθὲν ὑπὸ τοῦ γράφοντος εἰς *Apollinaris, Pontificium Universitas Lateranensis*, n. 4, t. XLV, 1972, Ρώμη, σελ. 771 - 773)· Ν. Ι. Πανταζόπουλος, *Ρωμαϊκὸν Δίκαιον*, *Πανεπιστημιακὰ μαθήματα*, 5η ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη - Ἀθῆναι, 1967, σελ. 128-129, 151· Γ. Σ. Μάρκου, Ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 2590 ἑλληνικὸς κώδιξ τῆς Ἀποστολικῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἑρεῦνης Ἱστορίας τοῦ Ἑλλ. Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τομ. 20-21 (1973-1974), Ἀθῆναι, 1976, σελ. 14-23.

5. Ἡ ἐν λόγῳ Πατριαρχικὴ Ἱστορία τοῦ Μ. Μαλαξοῦ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον εἰς *Turcograeciae* τοῦ Μ. Crusius, σελ. 107-184.

ἄλλων κειμένων τὰ ὅποια θὰ ἤρχοντο ἐνδεχομένως εἰς τὴν ἐπιφάνειαν, στηρίζεται εἰς μίαν πληροφορίαν ἀσθενέστατον μόνον τεκμήριον παρέχουσιν ὑπὲρ τῆς ὑποθέσεως ὅτι τὸ κείμενον τοῦ κώδικος ἦτο γεγραμμένον ἰδίᾳ τοῦ συνθέσαντος αὐτὸ χεiri.

Ἡ ἔρευνα, ἐν τούτοις, ἀπεκάλυψεν ἰδιόγραφα ἐνυπόγραφα καὶ χρονολογημένα ἀπὸ τὸν Μ. κείμενα. Τὰ ἰδιόγραφα αὐτά, τῶν ὁποίων φωτοτυπικαὶ ἀποδόσεις παρατίθενται ἐν τέλει (πίνακες I, II, III) ἵνα παρέχῃσι ἔγκυρον πλέον δεῖγμα τῆς γραφῆς τοῦ Μ., ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενον τῆς παρούσης μελέτης. Πρόκειται περὶ τριῶν γραμμάτων τοῦ Μ. κατακεχωρισμένων εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 2124 χειρόγραφον εἰς ἑλληνικὴν κώδικα (φφ. 133 - 133α, 134 - 134α καὶ 135) τῆς Ἀποστολικῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης⁶. Εἰς τὸν αὐτὸν κώδικα ἔχει περιληφθῇ καὶ ὅλη ἡ διασωθεῖσα ἀλληλογραφία τοῦ ἐκ Κρήτης Μανουὴλ Προβατάρη, γραφέως τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος⁷.

Τὰ δύο ἐκ τῶν γραμμάτων αὐτῶν (φφ. 133 - 133α καὶ 134 - 134α) φέρουν χρονολογίας 15 Ἰουλίου καὶ 11 Μαΐου (ἄνευ μνείας ἔτους) ἀντιστοίχως καὶ εἶναι ἐπιστολαὶ τοῦ Μ. πρὸς τὸν Προβατάρη, ταχυδρομημέναι —ἀντιστοίχως πάλιν— ἀπὸ τὴν Ἀγκῶνα καὶ τὴν Βενετίαν⁸. Τὸ τρίτον, χρονολογούμενον ἀπὸ 24 Μαρτίου 1560, εἶναι ἐν πληρεξουσιοδοτικὸν ἔγγραφον τοῦ Μ. πρὸς τὸν αὐτὸν φίλον του Προβατάρη.

Ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν τριῶν ἐγγράφων δυστυχῶς οὐδεμία πληροφορία δύναται νὰ συναχθῇ διὰ τὸ ἐν γένει ἱστορικὸν καὶ νομικὸν ἔργον τοῦ Μ. ἢ καὶ δι' αὐτὸν τὸν Νομοκάνονα τὸν ὅποιον προφανῶς ἠτοίμαζε τότε ὁ νοτάριος τῶν Θηβῶν. Ἐπιβεβαιώνεται ὅμως, βάσει τῶν στοιχείων αὐτῶν καὶ οὐχὶ πληροφοριῶν ὅτι :

6. Διὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ ἐν λόγῳ κώδικος βλ. τοὺς χειρογράφους καταλόγους τοῦ J. Cozza - Luzzi, *Inventarium Codicum Graecorum Bibliothecae Vaticanae a 1501 ad 2402*, Roma, φ. 177ν καὶ τοῦ G. Amati, *Inventarium Codicum Vat. Graec. 993 - 2160*, ἄν. χρ. καὶ τόπου ἐκδόσεως, φφ. 615ν - 616ν; εἰς τὸ φ. 161r ἀναφέρονται τὰ ἔγγραφα τοῦ Μ. Μαλαξοῦ.

7. Διὰ τὸν Μ. Προβατάρη βλ. ἰδίως τὰς ἀξιολόγους ἐργασίας τοῦ Mons. P. Canart, *Un crétois scripteur de la bibliothèque Vaticane Emmanuel Provataris*, Κρητικὰ Χρονικά, Τόμος ΙΕ' - ΙΣΤ', τεῦχος II (1961 - 1962), Ἡράκλειον Κρήτης, 1963, σελ. 84-96· τοῦ ἰδίου, *Les manuscrits copiés par Emmanuel Provataris (1546 - 1570). Essai d'étude Codicologique*. Mélanges Eugène Tisserant, Vol. VI, Studi e Testi, 236, Biblioteca Vaticana, 1964, σελ. 173 - 287.

8. Εἰς τὴν ταχυδρομηθεῖσαν ἐκ τῆς Ἀγκῶνος ἐπιστολὴν εἰς τὴν δωδεκάτην σειρὰν ὑπάρχει διαγεγραμμένη ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Μαλαξὸν ἡ φράσις : ἀπὸ τῆς ῥώμης.

1. 'Αληθῶς τὸ δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Δ. Γκίνη, δεῖγμα γραφῆς τοῦ Μαλαξοῦ —βάσει τῶν πληροφοριῶν τῶν M. Crusius καὶ τοῦ St. Gerlach— ἀνήκει εἰς τὸν νοτάριον τῶν Θηβῶν, δεδομένου ὅτι ἡ γραφή εἶναι ὁμοία.
2. 'Εσφαλμένως ὁ Th. Preger, *Die Chronik vom Jahre 1570*, Byzantinische Zeitschrift, 11 (1902), σελ. 10 ἀποδίδει εἰς τὸν M. τὸν χειρόγραφον ἑλληνικὸν κώδικα Bodleian Th. Roe 2 τοῦ ὁποῦ ἡ γραφή εἶναι σαφῶς διάφορος.
3. 'Εσφαλμένως, διὰ τὸν αὐτὸν λόγον οἱ M. Vogel - V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig, 1909, σελ. 278 ἀποδίδουν εἰς τὸν M. τοὺς κώδικας Vat. gr. 2151, Bodleian Th. Roe 2, τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 2 τοῦ Γυμνασίου τῶν Σερρών, κ.ἄ.
4. 'Εσφαλμένως ἡ R. Barbour, *Summary description of the Greek manuscripts from the library at Holkham Hall*, The Bodleian Library Record, 6 (1960), σελ. 598 ἀποδίδει εἰς τὸν νοτάριον τῶν Θηβῶν τὸν κώδικα Bodl. Holkham gr. 30 (ex 54), φφ. 187 - 229⁹.
5. 'Ορθῶς ὁ Zachariae von Lingenthal¹⁰, βασιζόμενος ἐπίσης εἰς τὴν μαρτυρίαν τοῦ St. Gerlach, εἶχε διατυπώσει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ νοτάριος τῶν Θηβῶν ἦτο συγχρόνως καὶ ἀντιγραφεὺς κωδίκων¹¹, ἀφοῦ ὡς κατωτέρω ἀναφέρομεν ὑπάρχουν πολλοὶ χειρόγραφοι κωδικεῖς τοῦ M. εἰς τὴν 'Απ. Βατικανὴν Βιβλιοθήκην.
6. 'Ορθῶς ὁ F. Santarelli¹² καὶ ὁ P. Canart¹³ ἰσχυρίσθησαν τελευταίως ὅτι ὁ M., κατὰ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνος εὕρισκετο εἰς τὴν Ρώμην καὶ εἰργάσθη ὡς ἀντιγραφεὺς ἑλληνικῶν κωδίκων εἰς τὴν Βατικανὴν Βιβλιοθήκην. Τὴν ἰδίαν ἄποψιν διετύπωσάν προσφάτως καὶ οἱ J. Bignami Odier - J. Ruyschaert¹⁴.

9. Βλ. ἐπίσης καὶ P. Canart, *Scribes grecs de la Renaissance*, Scriptorium, τ. 7, 1963, σελ. 57, σημ. 6.

10. Διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἔργον τοῦ Zachariae Βλ. G. S. Marcou, *K.E. Zachariae von Lingenthal*, Novissimo Digesto Italiano, U.T.E.T., Torino, 1975, τ. 20, σελ. 1091-1094.

11. Βλ. C. E. Zachariae von Lingenthal, *Die Handbücher d. griech. Rechts*, Mémoires de l' Acad. des Sciences de St. Pétersbourg, 7e série, τ. 28, ἀρ. 7, σελ. 5. Τὴν ἐν λόγῳ ἄποψιν τοῦ Zachariae ἀποδέχεται ἤδη ἀπὸ τὸ ἔτος 1938 καὶ ὁ Δ. Γκίνης, *Διορθώσεις εἰς τὴν 'Εξάβιβλον τοῦ 'Αρμενοπούλου ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ*, 'Επετηρὶς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Τόμος ΙΔ', 'Αθήναι, 1938, σελ. 307.

12. *Epistolario greco del XVI secolo*, Annuario del R. Liceo - Ginnasio «G. B. Vico» di Chieti, Anno scolastico 1933 - 1934, Chieti, 1935, σελ. 50-122.

13. *Un crétois scriptor de la bibliothèque...* ἐνθ. ἀνωτ..., σελ. 89.

14. Βλ. J. Bignami-Odier (τῇ συνεργασίᾳ τοῦ J. Ruyschaert), *La Bibliothèque Vaticane de Sixte IV à Pie XI*, Studi e Testi, 272, Città del Vaticano, 1973, σελ. 288.

Τὸ ὄνομα βέβαια τοῦ Μαλαξοῦ δὲν ἀναφέρεται εἰς τοὺς καταλόγους τῶν Ἑλλήνων γραφέων τοῦ 1560 ἢ καὶ τῶν προηγούμενων ἐτῶν τῆς Ἀποστολικῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης¹⁵, ἴσως διότι ὁ Μ. δὲν εἶχε ποτὲ προσληφθῇ ἐπισήμως δι' αὐτὴν τὴν ἐργασίαν. Εἶναι ὅμως πλεῖστοι οἱ χειρόγραφοι ἑλληνικοὶ κώδικες οἱ γεγραμμένοι διὰ τῆς χειρὸς τοῦ Μ. οὐχὶ ὅμως ὑπογεγραμμένοι καὶ χρονολογημένοι ὑπ' αὐτοῦ, οἱ ὅποιοι σήμερον σώζονται εἰς τὴν Ἀπ. Βατικανὴν Βιβλιοθήκην (πίνακες IV, V, VI). Κατάλογον δὲ αὐτῶν τῶν κωδίκων ἐτοιμάζει πρὸς δημοσίευσιν ὁ P. Canart. Ἡ ἀνυπαρξία ὑπογραφῶν τοῦ Μ. εἰς ἄλλα ἀναμφισβητήτως (πλέον, βάσει συγκρίσεως πρὸς τὴν ἐνυπόγραφον γραφὴν του) ιδιόχειρα γραπτὰ τοῦ Μ. δὲν εἶναι ἄπορος: ἡ διοίκησις τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης ἀπηγόρευε εἰς τοὺς ἀντιγραφεῖς τῆς νὰ ὑπογράφουν τὰ χειρόγραφα των.

7. Ὁρθῶς ὁ Κ. Δυοβουνιώτης¹⁶ εἶχεν ὑποθέσει ὅτι ὁ Μ. πιθανὸν νὰ εἶχε μεταβῇ εἰς Βενετίαν, μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Ναυπλίου (1540) ἀπὸ τοὺς Τούρκους (βλ. ἔγγραφον Βενετίας). Εἰς τὴν Βενετίαν, τὴν ἰδίαν ἐποχὴν, ἐφθασεν ἐκ τοῦ Ναυπλίου καὶ ὁ πρωτεξάδελφος τοῦ Μ., πρωτοπαπᾶς Νικόλαος Μαλαξὸς¹⁷, ὁ ὅποιος ἐπίσης, διὰ νὰ ἐξοικονομήσῃ τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ἡσχολήθη μὲ τὴν ἀντιγραφὴν ἑλληνικῶν κωδίκων καὶ μὲ ἐκδοτικὰς ἐργασίας¹⁸.

Ἄρα ὁ Μανουὴλ Μαλαξὸς εὕρισκετο καὶ εἰργάζετο ἐπὶ ἀρκετὰ ἔτη καὶ μέχρι τουλάχιστον τῆς 24ης Μαρτίου 1560 εἰς τὴν Ἰταλίαν. Τοῦτο δὲ προκύπτει σαφῶς:

1. Ἐκ τῶν τριῶν δημοσιευομένων ἐγγράφων καὶ ἰδίως τῆς ἐντολῆς - πληρεξουσιότητος ἣτις φέρει χρονολογίαν τὴν 24ην Μαρτίου 1560 καὶ τόπον συντάξεως τὴν Ρώμην.
2. Ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ κώδικος Vat. lat. 3965, φφ. 9v - 10r. Ὁ ἐν λόγῳ χειρόγραφος λατινικὸς κώδιξ ἦτο κατὰ τὰ ἔτη 1548 - 1555 τὸ *registro* τῆς Ἀπο-

15. Βλ. R. de Majo, *La Biblioteca Vaticana sotto Paolo IV e Pio IV (1555-1565)*, Collectanea Vaticana in honorem Anselmi M. Card. Albareda..., τ. 1, Studi e Testi, 219, Città del Vaticano, 1962, σελ. 265-313.

16. Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουήλ... ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 6, ἀναφέρει: «...δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ δεχθῶμεν ὅτι μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατοχὴν τοῦ Ναυπλίου στενοχωρούμενος ἀνεχώρησεν ἐξ' αὐτοῦ ὁ Μανουὴλ ὡς καὶ ὁ Νικόλαος. Ἐὰν ὁ Μανουὴλ μετέβη εἰς Βενετίαν ὡς καὶ ὁ Νικόλαος δὲν γνωρίζομεν...».

17. Βλ. Μ. Λαμπρινίδης, *Ἡ Ναυπλία*, Β' ἐκδοσις, Ἀθήναι, 1950 [Α' ἐκδοσις, Ἀθήναι, 1898], σελ. 86-87. Π. Πετρῆς, *Νικόλαος Μαλαξὸς πρωτοπαπᾶς Ναυπλίου (1500ci-1594)*, Πελοποννησιακά, τ. Γ' - Δ', 1958-1959, Ἀθήναι, 1960, σελ. 349-350.

18. Βλ. M. Vogel - V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber...* ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 350-351.

στολικῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνεγράφετο τὸ ἀπαιτούμενον χρηματικὸν ποσὸν διὰ τὴν ἀγοράν, ἀντιγραφὴν, συντήρησιν καὶ βιβλιοδεσίαν τῶν εἰσαγομένων νέων χειρογράφων¹⁹. Εἰς τὰ φφ. 9v - 10r τοῦ ἐν λόγῳ κώδικος, δημοσιευθέντος ὑπὸ τοῦ L. Dorez²⁰ ἀναφέρεται ὅτι : «...3 Septembre 1549. Noi custodi de la libreria palatina, havemo ricevuto la sesta, et la settima synodo greci, in uno volume, dal Rmo santa croce, montano scudi venti di moneta, in fede havemo sottoscritta la presente. di Roma alli 3 di (Settem)bre 1549. Ita est est Faustus custos (φ. 9v). R. do Mons. di Como, Piaccia a V.S. di far pagare da ms. P. Giovannj Aleotto delli denari di la libreria a Emanuel de Cerigo greco, scudi venti di moneta, che sono p(er) il prezzo delle sopra scritte sesta, et settima synodo, qualj libri si sono posti in libreria ap.ca di casa il di 3 di settembre 1549... (φ. 10r)». Εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ὥαν τοῦ φ. 10r πλησίον τῶν λέξεων «...R.do Mons. di Como...» εἶναι ἀναγεγραμμένη ἡ ἐξῆς φράσις : «Emanuel greco Δάι 20». Ὁ P. Canart, βασιζόμενος εἰς τὰ νῦν δημοσιευόμενα ἰδιόγραφα τοῦ M., ἀπέδειξε ὅτι ὁ Vat. gr. 834, ὁ μοναδικὸς ἐλληνικὸς κώδιξ τῆς Ἀπ. Βατικανῆς Βιβλιοθήκης ὁ περιέχων τὰς πράξεις τῆς ἑκτῆς καὶ ἐβδόμης Συνόδου, εἶναι γεγραμμένος ἀπὸ τὸν M.²¹, ἐξ οὗ περαιτέρω προκύπτει ὅτι ὁ M. καὶ Emanuel de Cerigo greco εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον.

3. Ἐκ σημειώσεως τῆς ἀναγεγραμμένης εἰς *Archiv. Bibl. Vatic.*, t. XI, φ. 71r βάσει τῆς ὁποίας ὁ M. τὴν 23ην Ἰουλίου 1559 ἐπώλησε εἰς τὴν Βατικανὴν Βιβλιοθήκην ἓνα χειρόγραφον κώδικα τοῦ Μιχαήλ Γλυκᾶ²². Ὁ P. Canart, ὑποθέτει ὅτι πρόκειται διὰ τὸν ἐλληνικὸν χειρόγραφον κώδικα ὑπ' ἀριθμὸν Vat. gr. 689 ἢ Vat. gr. 690²³.
4. Ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων, ἀπάντων γραφέντων διὰ χειρὸς τοῦ M. κατὰ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνος. Δὲν ἔχουν εἰσέτι ἀνευρεθῇ αἱ πιθανῶς ὑπάρχουσαι ἀποδείξεις πληρωμῆς αὐτοῦ ὡς γραφέως τῆς Ἀπ. Βα-

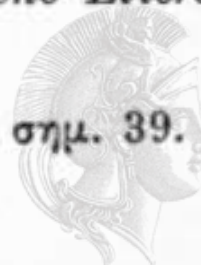
19. Βλ. R. Devreese, *Pour l'histoire des manuscrits du fonds Vatican grec*, Collectanea Vaticana in honorem Anselmi M. Card. Arbareda, τ. 1, Studi e Testi, 219, Città del Vaticano, 1962, σελ. 328 ἐπ.

20. *Le registre des dépenses de la Bibliothèque Vaticane de 1548 a 1555*, Fasciculus Joanni Willis Clark dicatus, Cambridge, 1909, σελ. 142 - 185.

21. Βλ. P. Canart, *Les manuscrits copiés...* ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 183, σημ. 25.

22. Διὰ τὸν Μιχαήλ Γλυκᾶ, Βλ. H. - G. Beck, *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München, MCMLIX, σελ. 654.

23. Βλ. P. Canart, *Les manuscrits copiés...* ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 183 - 184, σημ. 39.

τικανῆς Βιβλιοθήκης, διότι τὸ πολυπληθὲς ἀρχεῖακὸν ὑλικὸν δὲν ἔχει εἰσέτι πλήρως ταξινομηθῇ²⁴.

Ἀνεξαρτήτως τοῦ χρονικοῦ διαστήματος καθ' ὃ παρέμεινεν ὁ Μ. ἐν Ἰταλία καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κωδίκων τοὺς ὁποίους ἔγραψε εἰς τὴν Βατικανὴν Βιβλιοθήκην, τὰ δημοσιευόμενα διὰ πρώτην φορὰν χειρόγραφα ἔγγραφα αὐτοῦ καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν τῶν ἐγγράφων ἀντλούμενα στοιχεῖα ἐλπίζομεν ὅτι θὰ ἐξυπηρετήσουν ὅλους τοὺς ἀσχολουμένους ἐπιστήμονας, οὕτως ὥστε : α) βάσει τῆς γνωστῆς πλέον γραφῆς του, νὰ μὴ ἀποδίδωνται, κατὰ καιροῦς, ἐσφαλμένως χειρόγραφα εἰς τὸν Μ., ἀλλὰ ἀντιθέτως νὰ γίνουν γνωστὰ ἅπαντα τὰ σωζόμενα μέχρι σήμερον χειρόγραφα κείμενα αὐτοῦ. β) νὰ μελετηθῇ ἐκτενέστερον ἢ μέχρι σήμερον γενικῶς ἀποδεκτὴ ἄποψις ὅτι ὁ Μ. εἰργάσθη, συνέλεξε τὸ ὑλικὸν καὶ συνέταξε τὸν Νομοκάνονα ἐν Θήβαις (1561). Αὐτὴν τὴν ἄποψιν ὑποστηρίζουν ἅπαντες οἱ μέχρι σήμερον ἀσχοληθέντες μὲ τὸν Μ. ἐπιστήμονες, βασιζόμενοι εἰς τὸν πρόλογον τοῦ Νομοκάνονος τοῦ χειρογράφου ὑπ' ἀριθμὸν 8 τῆς βιβλιοθήκης Κολουβᾶ καὶ νῦν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Εἰς τὸν ἐν λόγῳ πρόλογον ἀναφέρεται ὅτι «...Ταῦτα δὲ ἐτυπώθησαν ἐν καὶ ἕκαστον ὡς ὁρᾶται ἐνταῦθα ἐν τῇ ἀγιωτάτῃ μητροπόλει τῶν Θηβῶν... παρ' ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς δούλου αὐτοῦ Μανουήλ νοταρίου τοῦ Μαλαξοῦ τοῦ ἐκ Ναυπλίου τῆς Πελοποννήσου ἐν ἔτει ἐπτακισχιλιοστῷ ἑξηκοστῷ ἐνάτῳ ἰνδικτιῶνος τετάρτης ἀπὸ Ἀδὰμ ἀπὸ δὲ τῆς κοσμοσωτηρίου κατὰ σάρκα γεννήσεως τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ νέου Ἀδὰμ χιλιοστῷ πεντακοσιοστῷ ἑξηκοστῷ πρώτῳ ἀπριλίῳ τριακοστῇ»²⁵. Ἐὰν βέβαια ἐξακριβωθῇ ὅτι ὁ ἐν λόγῳ κωδὶξ εἶναι ὁ αὐτόγραφος τοῦ Μ. θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι οὗτος ἐπέστρεψεν ἐξ Ἰταλίας τὸ ἔτος 1560 καὶ ἀνέλαβεν ἀμέσως καθήκοντα νοταρίου παρὰ τῇ μητροπόλει τῶν Θηβῶν.

Ὁ Κ. Δυοβουνιώτης, εἰς μελέτην του²⁶, εἶχε δημοσιεύσει ἐκ τοῦ φ. 3r τοῦ κώδικος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν περιέχοντος τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μ. σημείωσιν τοῦ γραφέως τῆς ὁποίας τὸ κείμενον εἶναι τὸ ἐξῆς :

24. Τὸ ἐν λόγῳ ἀρχεῖακὸν ὑλικὸν δὲν εὐρίσκεται εἰς τὴν Βατικανὴν Βιβλιοθήκην ἢ καὶ τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Βατικανοῦ, ἀλλὰ εἰς τὰ Κρατικὰ Ἀρχεῖα τῆς Ρώμης καὶ ἐρευνᾶται ὑπὸ ομάδος ἐιδικῶν ἐπιστημόνων. Μέχρι στιγμῆς ἔχει δημοσιευθῇ μία μόνον ἀπόδειξις πληρωμῆς Ἑλλήνων ἀντιγραφῆς κωδίκων αὐτῆς τῆς περιόδου καὶ πρόκειται δι' ἀπόδειξιν ἀφορῶσαν ἐργασίαν τοῦ Ἐμμανουήλ Προβατάρη (βλ. P. M. Baumgarten, *Neue Kunde von alten Bibeln*, τ. 1. Roma, 1922, σελ. 121).

25. βλ. Κ. Δυοβουνιώτης, Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουήλ... ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 19.

26. Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουήλ... ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 17.

«*Ἡ βίβλος αὕτη ὑπάρχει τοῦ προέδρου,
Θηβῶν τῆς μητροπόλεως ἐξάρχου Βοιωτίας
Τοῦ πανιερωτάτου τε καὶ Θεοκοσμημένου
Κυρίου Ἰωάσαφ τε τοῦ καὶ χαριτωνόμου
Ἐν ἔτει ἐπτακισχιλιοστῷ ἐξηκοστῷ ἐννάτῳ
Ἐγράψαμεν τὰ ἄνωθεν, μηνί τε τῷ μαΐῳ.*»

Ὁ Κ. Δυοβουνιώτης, συγκρίνων τὴν γραφὴν τῆς ἐν λόγῳ σημειώσεως μὲ τὴν γραφὴν ὅλου τοῦ χειρογράφου, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι συμφωνεῖ καὶ ὁμοιάζει²⁷. Ἡ γραφὴ τῆς ἄνωθεν σημειώσεως, συγκριθεῖσα μὲ τὴν γραφὴν τοῦ Μ. τῶν τριῶν ἐνταῦθα δημοσιευομένων γραμμάτων, ἂν καὶ ἔχῃ ἀρκετὰς ὁμοιότητας, ὅμως δὲν ἀνήκει εἰς τὸν νοτάριον τῶν Θηβῶν, ἀλλὰ πιθανώτατα εἰς στενὸν συνεργάτην αὐτοῦ, ἣν ἐκδοχὴν ἐνισχύει τὸ ὅτι πολλάκις εἰς τοὺς ἐλληνικοὺς κώδικας τῆς Ἀπ. Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, ἐναλλάσσονται αἱ γραφαὶ τοῦ νοταρίου τῶν Θηβῶν, καὶ τοῦ ἐν λόγῳ στενοῦ του συνεργάτου. Οὕτω εἰς τὸν κώδικα Vat. gr. 834 ἐνῶ τὸ πρῶτον φύλλον (πίναξ IV) φαίνεται γεγραμμένον διὰ τῆς χειρὸς τοῦ Μ., τοῦ δευτέρου (πίναξ VII) ἡ γραφὴ ἀνήκει εἰς τὸν ἴδιον συνεργάτην τῆς σημειώσεως τοῦ φ. 3r τοῦ κώδικος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἐπίσης ὁ κώδιξ Vat. gr. 1181 εἶναι κατὰ τὸ ἥμισυ γεγραμμένος ὑπὸ τοῦ Μ. (φφ. 1 - 122v) μετὰ διορθώσεων ἢ συμπληρώσεων ἐν περιθωρίῳ διὰ γραφῆς Μ. Προβατάρη (πίναξ VI) καὶ κατὰ τὸ ὑπόλοιπον ἥμισυ (φφ. 122v - 275v) ὑφ' ἑτέρου συνεργάτου. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ γραφὴ τῶν συνεργατῶν τοῦ Μ. πολλάκις ὁμοιάζει μὲ τὴν γραφὴν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου.

Εἰδικώτερον αἱ ἄνωτέρω παρατηρήσεις δύνανται ἴσως νὰ βοηθήσουν εἰς: α) τὴν διακρίβωσιν τοῦ ἂν ὁ χειρόγραφος κώδιξ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ὁ περιέχων τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μ. εἶναι αὐτόγραφος κώδιξ τοῦ νοταρίου τῶν Θηβῶν καὶ δὴ τοιοῦτος «εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν»²⁸, β) νὰ ἐντοπισθῶσιν—ἂν ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν ἑκατοντάδων γνωστῶν ἕως σήμερον κωδίκων περιεχόντων «παραλλαγὰς» τοῦ

27. Ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 17.

28. Βλ. Α. Σιφωνιοῦ Καραπά-Μ. Τουρτόγλου-Σ. Τρωιάνου, *Μανουὴλ Μαλαξοῦ Νομοκάνων*, Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἑρεῦνης Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τομ. 16-17 (1969-1970), Ἀθῆναι, 1972, σελ. 1-39 [Βλ. καὶ τὰς βιβλιοκρισίας τοῦ γράφοντος διὰ τὴν ἐν λόγῳ ἐργασίαν εἰς *Annali di storia del diritto*, anno XIV-XVII (1970-1973), Ed. Giuffrè, Milano, σελ. 342-344 καὶ εἰς *Apollinaris, Pontificium Universitas Lateranensis*, Ρώμη, 1972, τ. 4, Vol. XLV, σελ. 769-770,

Νομοκάνονος^{29,30}—τυχόν υπάρχοντα ιδιόγραφα του Μ. "Αν μία τοιαύτη έρευνα άπεκάλυπτε καὶ ιδιογράφους του Μ. «παραλλαγάς» ή συγκριτική εξέταση τούτων εν συνδυασμῳ πρὸς τήν χρονολογικήν τάξιν των θα ήδύνατο νά οδηγήση εις ενδιαφέροντα πορίσματα δια τήν εξέλιξιν τῆς σκέψεως του συγγραφέως³¹.

2. Περιγραφή τῶν τριῶν χειρογράφων.

I.

α 'Εξωτερική περιγραφή.

Ἡ πρώτη ἐπιστολή του Μ. εις τὸν Προβατάρην, περιέχεται εις τὰ ὑπ' ἀριθμοὺς 133 - 133α φύλλα του ὑπ' ἀριθμὸν 2124 ἑλληνικοῦ χειρογράφου κώδικος τῆς Ἀπ. Βατικανῆς Βιβλιοθήκης. Τὰ δύο φύλλα του κώδικος εἶναι ἐν ἐνιαῖον φύλλον χάρτου, δεδιπλωμένον εἰς δύο μέρη δια τὰς ἀνάγκας του ἀποστολέως καὶ ἐν συνεχείᾳ δεδεμένον εἰς τὸν κώδικα. Ἀρχικῶς ή ἐπιστολή ήτο δεδιπλωμένη εἰς τέσσαρα ὀρίζοντια τμήματα τῶν ὁποίων διακρίνονται ἀκόμη αἱ ραβδώσεις. Ἡ (μεταγενεστέρα) ἀρίθμησης τῶν φύλλων του κώδικος, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ή ἐπιστολή ἀποτελεῖ συνολικῶς δύο φύλλα εἰς τὸν κώδικα, ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν της τὸ πρῶτον φύλλον τὸ περιέχον τὸ κείμενον (φ. 133r) καὶ οὐχὶ τὸ δεύτερον εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι γεγραμμένη ή διεύθυνσις του παραλήπτου (καὶ τὸ ὁποῖον ἀναφέρομεν ἐφεξῆς ὡς φ. 133α). Ἀμφότερα τὰ φ. ἔχουν πλάτος 21.00 ἑκατοστῶν καὶ ὕψος 27,8 ἑκατοστῶν. Ἡ γραπτὴ

29. Ἡ εἰς «κοινὴν φράσιν» παράφρασις του Νομοκάνονος του Μ. Μαλαξοῦ πρόκειται νὰ δημοσιευθῇ ὑπὸ του Ν. Πανταζοπούλου (βλ. Δ. Τσούρκα - Παπαστάθη, Βιβλιοκρισία εἰς Α. Σιφωνιοῦ Καραπά - Μ. Τουρτόγλου - Σ. Τρωιάνου, *Μανουὴλ Μαλαξοῦ Νομοκάνων...ἐνθ' ἄνωτ.*, Βυζαντινά, 6 (1974), σελ. 427-431).

30. Κατάλογον ἐξ 70 κωδίκων περιεχόντων παραφράσεις του Νομοκάνονος κατήρτισε διὰ πρώτην φοράν ὁ Zachariae (*Delineatio...* ἐνθ. ἄνωτ., § 55). Ὁ Δ. Γκίνης, τὸ ἔτος 1935 ἐδημοσίευσεν νέον κατάλογον ἀνερχόμενον εἰς 300 χειρογράφους κώδικας (βλ. Ἡ εἰς «φράσιν κοινὴν»... ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 30 ἐπ.). Τὸ ἔτος 1962 ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ Βουκουρέστιον μία παράφρασις του Νομοκάνονος του ἔτους 1652 (βλ. *Nomocanonul lui Manuil Malaxos in Indreptarea Legii 1652*, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, Bucurest, 1962, σελ. 635-929). Πολυάριθμοι ἀκόμη κώδικες μὲ παραφράσεις του Νομοκάνονος, ἄγνωστοι εἰς τοὺς μελετητάς, εὐρίσκονται εἰς ἀρχεῖα, μοναστήρια καὶ βιβλιοθήκας ἀνά τήν Εὐρώπην καὶ ὅλην τήν Μεσόγειον. Ὁ γράφων, συντόμως θα παρουσιάσει κατάλογον ἐκ 13 ἀγνώστων μέχρι σήμερον παραφράσεων ἀποκειμένων εἰς τήν Ἀποστολικήν Βατικανήν Βιβλιοθήκην.

31. Ὁρθῶς ὑπεγράμμιζεν ὁ Δ. Γκίνης (Ἡ εἰς «φράσιν κοινὴν»... ἐνθ. ἄνωτ., σελ. 41) ὅτι «...Ποία ή ἀρχικὴ μορφή τῆς παραφράσεως εἶναι ἄγνωστον, ἔφ' ὅσον ἀγνοοῦμεν ἐὰν τις τῶν σωζομένων κωδίκων ἐγράφη διὰ χειρὸς του Μαλαξοῦ...».

ἐπιφάνεια τοῦ φ. 133r ἔχει 17.00 ἐκ. ὕψος καὶ 19.00 ἐκ. πλάτος. Ἡ γραπτὴ ἐπιφάνεια τοῦ φ. 133αν εἶναι ἐλαχίστη διότι, ὡς ἀνεφέραμεν, περιέχει μόνον τὴν διεύθυνσιν τοῦ παραλήπτου. Πλησίον τῆς διευθύνσεως διακρίνονται ἀκόμη τὰ ἔχνη τῆς ταχυδρομικῆς σφραγίδος. Ἡ μελάνη, ἡ ὁποία ἔχει διαποτίσει ἀρκετὰ τὸν χάρτην, εἶναι χρώματος μαύρου. Εἰς τὴν ἄνωθεν ἀριστερὰ γωνίαν τοῦ φ. 133r εἶναι γεγραμμένη δι' ἄλλης (καὶ μεταγενέστερον) χειρός, ἡ φράσις : *Emanuelis Malaxi ad eundem*.

β Τὰ ὕδατογράμματα.

Τὸ φύλλον χάρτου 133-133α φέρει ὡς ὕδατογράμματα ἓνα κρίνον ἐντὸς διπλοῦ κύκλου. Ὑδατογράμματα μὲ αὐτὴν τὴν παράστασιν εἶναι συνήθως ἰταλικῆς προελεύσεως³² καὶ ἀνάγονται εἰς τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνος³³.

II.

α Ἐξωτερικὴ περιγραφή.

Ἡ δευτέρα ἐπιστολὴ τοῦ Μ. εἰς τὸν φίλον του Προβατάρην, περιέχεται εἰς τὰ φύλλα 134 - 134α τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 2124 ἑλλ. χειρογράφου κώδικος τῆς Ἀπ. Βατικανῆς Βιβλιοθήκης. Ὅπως καὶ εἰς τὴν προηγουμένην ἐπιστολὴν, τὰ δύο φύλλα τοῦ κώδικος ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἐνιαῖον φύλλον χάρτου δεδιπλωμένον εἰς δύο τμήματα ἀπὸ τὸν ἐπιστολογράφον καὶ ἐν συνεχείᾳ δεδεμένον κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον εἰς τὸν κώδικα. Εἶναι ἀκόμη ἐμφανεῖς αἱ ὀριζόντιοι ραβδώσεις κατὰ τὰς ὁποίας ἦτο δεδιπλωμένη ἀρχικῶς ἡ ἐπιστολή. Εἰς τὴν ἐν λόγω ἐπιστολὴν, τὸ δεύτερον φύλλον αὐτῆς θ' ἀποκαλοῦμεν ἐφεξῆς φ. 134α.

Ἀμφότερα τὰ φύλλα ἔχουν πλάτος 21,8 ἑκατοστῶν καὶ ὕψος 31.00 ἑκατοστῶν. Τοῦ φύλλου 134α εἶναι ἀποκεκομμένη ἡ κάτω δεξιὰ γωνία.

Εἰς τὸ φ. 134r τὸ ὁποῖον περιέχει τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς, ἡ γραπτὴ ἐπιφάνεια εἶναι 20.00 ἑκατοστῶν πλάτους καὶ 30.00 ἑκατοστῶν ὕψους. Εἰς τὸ φ. 134αν ἡ γραπτὴ ἐπιφάνεια εἶναι ἐλαχίστη διότι εἶναι γεγραμμένη - ἄνω ἀριστερὰ - ἡ διεύθυνσις τοῦ παραλήπτου τῆς ἐπιστολῆς. Ἀκριβῶς δίπλα εἰς τὴν διεύθυνσιν διατηρεῖται ἀκόμη, εἰς ἀρίστην κατάστασιν, ἡ ταχυδρομικὴ σφραγίς.

32. Βλ. C. M. Briquet, *Les Filigranes, I Supplementary Material, Original Text (A-J)*, Amsterdam, MCMLXVIII, τὸ λῆμμα *Fleur de lis (Fleur de lis inscrite dans un cercle)* σελ. 393 ἐπ.

33. Βλ. C. M. Briquet, *Les Filigranes, III, Watermark Illustrations*, Amsterdam, MCMLXVIII, τὰ ὕδατογράμματα ὑπ' ἀριθμὸν 7099 καὶ 7109. Ἀμφότερα ἀνάγονται εἰς τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνος.

Ἡ χρησιμοποιηθεῖσα μελάνη τοῦ ἀποστολέως εἶναι χρώματος φαιοῦ πρὸς τὸ μέλαν. Εἰς τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν τοῦ φ. 134r ὑπάρχει γεγραμμένη διὰ μεταγενεστέρως γραφῆς ἡ φράσις : *Emanuelis Malaxi*

β Τὰ ὕδατογράμματα.

Τὸ ἐν λόγῳ φύλλον χάρτου φέρει ὡς ὕδατόγραμμα ἄγγελον προσευχόμενον, καὶ contremarque τριφύλλιον ὃ μίσχος τοῦ ὁποίου καταλήγει εἰς τὸ μέσον καθέτου πρὸς αὐτὸν γραμμῆς, φερούσης εἰς μὲν τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τῆς τὸ γράμμα T, εἰς δὲ τὸ δεξιὸν τὸ γράμμα C. Τὸ ὕδατόγραμμα τοῦτο εἶναι βενετικῆς προελεύσεως³⁴ καὶ ἀνάγεται εἰς τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνος³⁵.

III.

α Ἐξωτερικὴ περιγραφή.

Τὸ φ. ὑπ' ἀριθμὸν φ. 135 εἶναι ἓν μόνον. Ἔχει ὕψος 31.00 ἑκατοστῶν καὶ πλάτος 22,3 ἑκατοστῶν. Ἡ γραπτὴ ἐπιφάνεια εἶναι 21.00 ἑκατοστῶν πλάτους καὶ 16.00 ἑκατοστῶν ὕψους.

Ἡ μελάνη εἶναι φαιοῦ ἀνοιχτοῦ χρώματος πρὸς τὸ ἐρυθρόν. Εἰς τὸ ἄνω ἀριστερὸν τμήμα τοῦ φ. 135r εὐρίσκεται ἀναγεγραμμένη ἡ ἐξῆς φράσις : *Eiusdem Malaxi*.

β Τὰ ὕδατογράμματα.

Τὰ ὕδατογράμματα τοῦ παρόντος φύλλου χάρτου εἶναι εἰς κύκλος ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τετράγωνον μὲ κοίλας τὰς τέσσαρας πλευράς του καὶ ἐφαπτομένας τῆς περιφερείας τοῦ κύκλου. Ἐντὸς τοῦ τετραγώνου εὐρίσκεται ἀστήρ μὲ ἑξ ἀκτίνας, ὃ ὁποῖος τέμνεται ὑπὸ μιᾶς κατακορύφου εὐθείας γραμμῆς, ἥτις διασχίζει ἐπίσης καὶ τὸν κύκλον. Τὸ ὕδατόγραμμα τοῦτο εἶναι ἰταλικῆς προελεύσεως³⁶ καὶ ἀνάγεται εἰς τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνος³⁷.

34. Βλ. C. M. Briquet, *Les Filigranes*, III, ἐνθ. ἄνωτ., τὸ ὕδατόγραμμα ὑπ' ἀριθμὸν 633 τοῦ ἔτους 1553 βενετικῆς ἐπίσης προελεύσεως.

35. Βλ. C. M. Briquet, *Les Filigranes*, I, ... ἐνθ. ἄνωτ..., τὸ λῆμμα *Ange*, σελ. 44 ἐπ.

36. Βλ. C. M. Briquet, *Les Filigranes*, I, ἐνθ. ἄνωτ., τὸ λῆμμα *Étoile*, σελ. 348 ἐπ.

37. Βλ. C. M. Briquet, *Les Filigranes*, III, ἐνθ. ἄνωτ..., τὰ ὕδατογράμματα ὑπ' ἀριθμὸν 6096 καὶ 6097, τὰ ὁποῖα ὁ Briquet ἐντοπίζει ἀντιστοίχως εἰς τὰ ἔτη 1559-61 καὶ 1566-7